

نظام وقف اسلامی و نظام‌های مشابه در جهان غرب

وقف احسان ماندگار

وقف از نهادهای مهم اجتماعی است که هم در اسلام بر آن تأکید فراوان شده و هم در ادیان غیر از اسلام و جوامع غیرمسلمان مورد توجه قرار گرفته است. در غرب معاصر نیز وقف از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است، به طوری که شمار سازمان‌ها و بنیادهای وقفی و خیریه، تنها در آمریکا از مرز میلیون گذشته است. اکنون باید دید آیا میان نظام وقف در غرب و اسلام

تفاوتی هست؟ و آیا وقف اسلامی می‌تواند از وقف غربی استفاده کند؟ پاسخ به این دو پرسش و پرسش‌های دیگر، در پژوهش حاضر بررسی می‌شود. محمد عبدالحلیم عمر که خود صاحب تحصیلات آکادمیک در این رشته و دارای تجربه عملی در مدیریت اقتصادی است، نخست تاریخچه‌ای مختصر از پیدایش وقف در اسلام و غرب را بیان می‌کند. سپس مقایسه‌ای مفصل میان اهداف و زمینه‌های مصرف وقف در اسلام و غرب انجام می‌دهد. در فصل دوم ابعاد سازمانی و مالی وقف در اسلام و نظام‌های غربی مشابه را بررسی می‌کند و در نهایت با ذکر واقعیت کنونی وقف در جهان اسلام و غرب، به آسیب‌شناسی آن پرداخته، با بیان نقاط ضعف نهاد وقف در جهان اسلام، راهکارهایی را برای فعال شدن و رفع نقایص آن پیشنهاد می‌دهد.

مقدمه‌ای برای کمک به دیگران

احسان اینیکوکاری که مبتنی بر کمک به دیگران است، از برترین فضایل و صفات نیکوی انسانی است که دین نیز بدان دستور داده است. إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ. همچنین مصلحت در هر جا و هر زمان منادی آن بوده‌اند و خیران نیز در طول تاریخ در انجام آن کوشا بودند.

در این میان، اسلام در ساماندهی به نیکوکاری پیشتاز بود. این ساماندهی سبب شد پدیده نیکوکاری به صورت ساختاری کامل و منحصر به فرد در آید و حالتی بینابین فردی و سازمانی، تکلیف و کار داوطلبانه بیابد و به شیوه‌ها و سازوکارهای متنوعی مانند زکات، وقف و کمک‌های داوطلبانه دیگر تحقق یابد.

تاریخ و وضعیت کنونی شاهد نقش مهم این سازوکارها در جلوگیری از فقر و نیز رواج روحیه همبستگی اجتماعی و تقویت رفاه جامعه بوده، اما اکنون نیاز به آن است که این سازوکارها در جهان اسلام، آن هم در زیر سایه سنگین جهانی شدن، کارآمدتر شود. جهانی شدن تبعاتی همچون کاهش نقش دولت و گسترش نظام سرمایه‌داری بازار آزاد را به دنبال داشته است. نظامی که شکست خود در تحقق عدالت اجتماعی را ثابت کرده است. این امر سبب شده سازمان‌های غیردولتی برای اجرای اقدامات حمایتی خود در جامعه فشاری سنگین را متحمل شوند.

اقدامات حمایتی این سازمان‌ها بر پایه نوعی از سازوکارهای نیکوکاری است که حالتی مستمر دارند. از مهم‌ترین این سازوکارها نظام وقف است. وقف بر پایه کمک داوطلبانه مالی است که به شکل سرمایه‌گذاری ثابت صورت می‌گیرد. این کار، منافع و درآمدهایی را تولید می‌کند و این درآمد‌ها در اعمال خیر صرف می‌شود.

ویژگی‌های نیکوکاری عام

- تمام این توضیحات پیرامون اقدام خیر و نیکوکاری - به شکل عام - دور می‌زند. اصطلاح Endowment و معنای لغوی آن (وقف) مفهومی همسان با مفهوم وقف اسلامی دارد.

- اما دیگر اصطلاح Trust اگرچه بر رابطه حقوقی میان صاحب مال و شخص امین تکیه دارد، اما معنای دیگری نیز دارد که از مفهوم «نیکوکاری» دور است، از جمله گونه‌های انحصار به‌شمار می‌رود و نیز به صندوق‌های سرمایه‌گذاری اطلاق می‌شود. آن معنایی که با اقدام خیر مرتبط است، همان «تراست خیریه» Charity Trust است. است که معنایی نزدیک به وقف دارد، با این تفاوت که در وقف، ناظر مالک مال وقف‌شده نمی‌شود.

بیشترین استعمال «تراست» در غرب مربوط به فرآیند مدیریت دارایی‌ها به واسطه فردی امین به سود ورثه است. از این رو شبیهه وقف ذری (وقف بر دودمان) در فقه اسلامی است.

- اما اصطلاح Foundation بیانگر شکل سازمان یافته موسسات خیریه به‌طور عام است؛ خواه شکل وقف گرفته باشند یا به صورت جمعیت خیریه باشند یا ... با در نظر گرفتن این نکته معمولاً موسسه (در امور خیریه) به سازمانی گفته می‌شود که کمک‌هایی را به دیگر جمعیت‌ها و سازمان‌ها ارائه می‌کند.

- با توجه به بار معنایی نزدیک به این اصطلاحات، همگی با هم به کار می‌روند تا معنای مختلف‌شان هم‌پوشانی داشته باشند. این معنای عبارت است از وقف: مال اهدایی، تراست: وجود فردی امین که موقوفه را اداره می‌کند و مؤسسه: نهاد سازمانی وقف. از این رو تعابیر ذیل را در این موضوع می‌بینیم:

Endowment Foundation یعنی بنیاد اوقاف، مثل سازمان اوقاف آمریکا American Endowment Foundation.

Trust Foundation یعنی بنیاد تراست، مانند مؤسسه تراست جهانی WorldTrust Foundation و مؤسسه Children's Trust Foundation.

Endowment Trust تراست وقفی. به هر حال، سه اصطلاح فوق شباهت‌هایی با وقف اسلامی دارند؛ از آن حیث که همگی بر پایه یک مال دائم فعال مبتنی هستند که درآمدش صرف اعمال خیریه می‌شود، اما در برخی ابعاد هم تفاوت‌هایی با وقف اسلامی دارند که تفصیل آن در بند ذیل خواهد بود.

مقایسه‌ای میان شکل‌گیری وقف اسلامی و نظام‌های غربی مشابه:

نیکوکاری به شکل عام از قدیم به صورت فردی یا در قالب جمعیت‌های غیرسازمانی وجود داشته است. کمک به تهیدستان و نیازمندان غربیه با خویشان و همسایگان تنگدست با اقدام خیر برای ساختن و تعمیر مساجد از این جمله است. ذیلا شکل‌گیری نظام‌های وقفی اسلام و غرب را بیان می‌کنیم:

وقف اسلامی مبتنی بر کلام خدا

وقف در اسلام از صدر اسلام در دو عرصه متن و عمل شکل گرفت. مشروعیت این عمل متکی بر سخن خداوند متعال است که می‌فرماید: «لَنْ تَنفِقُوا مِمَّا نَحِبُونَ»؛ هرگز به نیکی نخواهید رسید مگر آن که از آنچه دوست می‌دارید، انفاق کنید و سخن رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) «إِنَّمَا مَاتَ الْإِنْسَانُ إِذْ مَاتَ قَطْعَ عَمَلِهِ الْإِمْنُ ثَلَاثًا: صدقه جاریه او علم یتنفع به او و ولد صالح یدعوله» چون آدمیزاد بمیرد، عملش منقطع می‌شود مگر از سه (نظر) صدقه‌های مورد استفاده یا دانشی سودمند یا فرزند صالح که برایش دعا/عمل خیر کند.

در سطح عملی و اجرایی هم رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نخستین کسی بود که هفت حافظ (کتابسه از باغ) را وقف کرد. این هفت باغ از شخصی یهودی به نام مخیرق به پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) رسید؛ چراکه وی وصیت کرده بود اگر در جنگ علیه مشرکان کشته شدم، آنها از آن محمد(ص) باشند و آن گونه که رضای حق تعالی است مصرف کند. مخیرق در جنگ احد کشته شد و آن باغ‌های هفت گانه به پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) رسید؛ ایشان هم آنها را صدقه داد؛ یعنی وقف کرد.

صحابه نیز از جمله طلحه، عمر و عثمان و بسیاری دیگر اهل وقف بودند تا آن‌جا که گفته می‌شود: هیچ کس از اصحاب توانگر رسول خدا نبود مگر آن که وقفی انجام داد.

نهاد وقف در طول تاریخ اسلام ادامه یافت.

- انگیزه اصلی از وقف کردن همان تقرب به خداوند متعال و کسب ثواب است و مشخص است که خداوند تنها عملی را قبول می‌کند که خالصانه بوده، به خاطر منفعتی مادی یا کسب اعتبار یا به دست آوردن مقام یا شهرت در میان مردم یا زیاد کردن پیروان و مریدان نبوده باشد.

تعریف وقف اسلامی و نظام‌های غربی مشابه

بیان اصطلاحات و مفاهیم:

الف. وقف اسلامی: وقف در لغت به معنای نگه داشتن است و در اصطلاح فقهی «محبوس کردن اصل امین امال] و رهاکردن ثمره آن» است. به عبارت دیگر، وقف بر پایه انفاق مال قابل بقا و استمرار و استفاده متناوب از منافع و عواید آن در امور خیر است.

ب. اصطلاحات غربی مشابه وقف اسلامی:

۱- اصطلاح Endowment که معنای لغوی آن وقف، هبه و بخشش است و اصطلاحاً یعنی کمک خیرخواهانه فرد یا نهاد در قالب پول یا دارایی یا هر گونه منبع درآمدی به بنیاد خیریه یا دانشکده یا بیمارستان یا هر نهاد دیگر.

در تعریفی دیگر چنین آمده است: «سرمایه‌گذاری دایمی و مصرف کردن سود ناشی از آن برای اقدامات خیر».

۲- اصطلاح Trust که معنای لغوی آن وقف، اعتماد، صندوق سرمایه‌گذاری، مال امانت و اتحاد دو شرکت دارای فعالیت یکسان برای در دست گرفتن بازار است.

اما مفهوم این واژه در ارتباط با وقف عبارت است از: انتقال مال غیر منقول که مالک آن، تسلط قانونی بر آن را به انسانی امین منتقل می‌کند و آن فرد امین متصدی مدیریت و سوددهی آن مال می‌شود تا به دست استفاده‌کنندگان از آن مال - که مالک مشخص کرده است - برسد.

در تعریف دیگر نیز چنین آمده است: ترتیبات قانونی که به موجب آن اموال یا دارایی‌ها از مالک به شخصی دیگر (امین) منتقل می‌شود تا وی در جهت منافع یک یا چند نفر به اداره آن بپردازد.

تراست به اعتبار استفاده‌کنندگان از آن به اقسام زیر تقسیم می‌شود:

تراست خاص که به خاطر منفعت شخص یا شماری معین از افراد مرتبط با مالک حقیقی (مانند ورثه‌او) تشکیل می‌شود. بدین ترتیب مانند وقف اهلی (وقف بر خانواده) می‌شود.

تراست خیریه Charity Trus: یا تراست عام که هدف آن تحقق منفعتی عام مانند گسترش آموزش یا مبارزه با فقر برای جامعه یا شمار زیادی از اشخاص است.

از این رو در تعریف «تراست خیریه» آمده است: ترتیبات قانونی که به موجب آن اموال یا دارایی‌ها از مالکش -در قالب قرار داد- به شخصی دیگر (امین) منتقل می‌شود تا در جهت منافع گروهی معین یا عموم مردم به کار گرفته شود طبق این تعریف، چیزی شبیه وقف عام می‌شود.

۳- اصطلاح Foundation که در لغت به معنای مؤسسه، بنیاد و نهاد است و در استعمال عام آن رزومی سازمانی است که اقداماتی تجاری یا دولتی یا آموزشی یا خیریه انجام می‌دهد، اما معنای خاص آن عنوان مؤسسه خیریه‌ای است که تعریف مختصر آن ذیلا ذکر می‌شود:

نهادی سازمانی مبتنی بر وقف برای حمایت از موسسات خیریه.

و در تعریفی دیگر: صندوق دایم برای جمع‌آوری پرداخت‌های داوطلبانه جهت اقدامات خیر و فعالیت‌های دینی، آموزشی، پژوهشی و... یا بنیادی که به دانشکده‌ها، مدارس، بیمارستان‌ها و سازمان‌های خیریه کمک‌های مالی می‌کند.

نظام‌های اوقاف غربی مشابه

۱- تراست (Trust): ظهور تراست از سده‌های میانه در انگلستان آغاز شد. سبب اصلی اش هم آن بود که حکمرانان بر انتقال املاک فئودال هابه‌وار نانش مالیات‌های هنگفتی می‌بستند. به‌خاطر جریان این مالیات‌ها از سده دوازدهم میلادی چنان شد که مالکان نزدیک‌ترین دوستان‌شان را که قابل اعتماد بود، انتخاب می‌کردند و به‌او حقوق مالک قانونی را در خصوص اموال‌شان می‌دادند، در مقابل آن که او تعهد بدهد مطابق با شروط عقدی که «عقد منافع» نام نهاده شد، منافع این اموال را به‌او تان مالک بدهد.

در دوران هائری هشتم که خود نیز جزو مالکان بود، در سال ۱۵۳۶ قانون منافع تصویب شد. این قانون راه‌فرار مالکان از مالیات‌ها را بست. در نتیجه تاگزیر بر به عقد تراست پناه بردند. مطابق این عقد، فراد امین مالک قانونی مال می‌شد و برای تأکید بر حسن نیت، تراست خیریه به وجود آمد که غیر ورثه به‌ویژه تنگدستان و نیازمندان را هم در بهره‌ری از مال تراست شریک می‌کرد.

۲- دیگر سازمان‌های خیریه به مانند Foundation and Endowment، بنا به علل دینی از قدیم وجود داشته‌اند، اما نه به شکل کنونی. شکل کنونی این سازمان‌ها البته به صورتی ساده‌تر، به سال ۱۶۰۱م و کشور انگلستان برمی‌گردد، اما ظهور اصلی آنها مربوط به سال ۱۸۸۰ م و ایالات متحده امریکاست که پیشگام این موضوع در جهان غرب است؛ چراکه آغاز کار سازمان‌های خیریه مبتنی بر وقف با مؤسسه خیریه بنیامین فرانکلین در سال ۱۷۹۱م آغاز شد و ادامه آن را در موسسات ذیل می‌بینیم: جیمز سمیت سال ۱۸۴۶م، جود بیبیدی سال ۱۸۶۷م، سپس موسسات کارنگی سال ۱۸۹۶م، رااکفل سال ۱۹۰۲، لیکوک سال ۱۹۲۰، فورد سال ۱۹۳۶م، جانسون سال ۱۹۳۶م، مؤسسه وقف لیلی سال ۱۹۲۷م، مارک آرتور سال ۱۹۷۰م و بولبرایت سال ۱۹۴۶م. این روند یعنی تأسیس سازمان‌های خیریه همچنان ادامه یافت که اینک عدد آنها به میلیون‌ها سازمان می‌رسد. در رأس این سازمان‌ها، مؤسسه بیل گیتس است که در سال ۲۰۰۰م تشکیل شد و بزرگترین مؤسسه خیریه در جهان به‌شمار می‌رود؛ چراکه جمع اموال موقوفه آن در امور خیریه تا سال ۲۰۰۶م به حدود ۲۹ میلیارد دلار می‌رسد.

علل ظهور مشارکت‌های اجتماعی

الف. پیامد انقلاب صنعتی، انباشت عظیمی از ثروت در دستان تعدادی نسبتاً محدود از بازارگان بود. این ثروت‌ها از دست‌رنج کارگران گردآمده بود. از این رو کم‌کم اعتراض‌های مردمی رابرت‌انگیخت. همین امر منجر به آن شد که کم‌کم، سروکله موسسات خیریه آشکار شود. سپس بعد از جنگ جهانی اول و برپایی انقلاب کمونیستی در روسیه که با تحریک کارگران، برای تاجران و اصحاب صنایع و سیاست در دسرساز شد، آنان را وادار کرد ده‌ها میلیون از سرمایه‌شان را در امور خیریه‌زیرنه کنند و برای خدمت‌رسانی به طبقات فقیر و به‌خاشیه‌رانده جامعه، موسسات و بنیاد‌های خیریه تأسیس کنند.

ب. مالیات‌های سنگینی که بر موسسات تجاری وضع می‌شد و در مقابل بخشودگی مالیاتی موسسات خیریه، بازارگان را تشویق کرد هر چه بیشتر موسسات خیریه تشکیل دهند.

ج. بروز نقش بین‌المللی آمریکا پس از جنگ جهانی دوم، آغاز جنگ سرد بین دو قطب سرمایه‌داری و کمونیسم و تلاش آمریکا و شوروی برای گسترش و بزرگ کردن دایره نفوذشان باعث گسترش تلاش‌ها و اقدامات خیر و کمک‌رسانی در سطح جهانی شد.

با همه این‌ها نمی‌توان این نکته را انکار کرد که بسیاری از عامه مردم غرب که کارهای خیریه انجام می‌دهند، انگیزه‌شان مفاهیم انسانی و بشر دوستانه است. این چیزی است که آشکارا در دعوت‌های موسسات خیریه می‌بینیم که از طریق اینترنت مردم را برای انجام اقدامات خیر دعوت می‌کنند.

این آغاز و انگیزه‌های شکل‌گیری وقف اسلامی و موسسات خیریه غربیه بود. از این توضیحات مشخص شد که وقف اسلامی زودتر شکل گرفته است.

اکنون این پرسش رخ می‌نماید: با توجه به تفاوت انگیزه‌ها و شکل‌گیری وقف اسلامی با موسسات خیریه غربی، آیا اهداف و زمینه‌های مصرف اوقاف نیز میان این دو متفاوت است یا نه؟ سطور بعد در پاسخ به این پرسش نوشته شده است.

مقایسه میان اهداف و زمینه‌های مصرف موقوفات در وقف اسلامی و نظام‌های غربی مشابه هدف اصلی از وقف در اسلام از تعریف آن مشخص می‌شود: «بستن دست مالک مطلق التصرف در مال قابل انتفاعش به طوری که وی یا دیگران در عین باقی ماندن اصل مال نتوانند در آن تصرف کنند و سود آن برای تقرب به درگاه خداوند متعال در راه خیر صرف شود».

«زیر» در مفهوم اسلامی، «شمی است شامل همه طاعات و اعمال خیر که سبب تقرب به خداوند متعال می‌شود».

اما هدف اصلی از نظام‌های وقف غربی، اجلازا صفت «خیریه» Charity که بدان متصفند معلوم می‌شود، یعنی آن که هدف انجام کار خیر است. تعریف مختصر «عمل خیر» نیز چنین است: «اقدام برای کاهش رنج، بهبود وضعیت فقرا، حمایت از محیط‌زیست و ارائه خدمات اصلی اجتماعی».

منبع: وقف میراث جاودان